

МАХМУТ КАШКАРИНИН “ДИВАНУ ЛУГАТИ-Т ТҮРК” СӨЗДҮГҮНДӨГҮ ӨНӨР, КЕСИП ЛЕКСЕМАЛАРЫ

Сара ДАВЛАТОВА *

Аннотация: Макалада М.Кашкаридин сөздүгүндөгү кесип, өнөр лексемаларынын азыркы кыргыз тилиндеги колдонулуу деңгээли, морфемалык түзүлүшү, тыбыштык, маанилик өзгөрүүлөр изилденет.

Махмут Кашкаридин «Дивану лугати-т түрк» эмгегиндеги кесип, өнөр лексемаларынын азыркы кыргыз тили менен катышын, кыргыз тилинин байыркы түрк тилдеринен экендигин аныктоодогу орду менен макала *актуалдуу* мүнөзгө ээ.

Иликтөөнүн максаты – кесип, өнөр лексемаларын азыркы кыргыз тилиндеги көрүнүшү менен салыштырып иликтеп, тилдик өнүгүү кубулушундагы өзгөрүүлөрдү аныктоо. Изилдөө *тарыхый-салыштырма* методунун негизинде ишке ашырылды. Иликтөөнүн объектиси – М.Кашкаридин «Дивану лугати-т түрк» эмгегинин кыргызча котормолору.

Натыйжада, макалада сөздүктөгү кесип, өнөр лексемалары азыркы кыргыз тили менен салыштырылып, морфемалык түзүлүшү, семантикалык жылыштар, фонетикалык өзгөрүүлөр иликтенди жана төмөнкүдөй колдонулуу деңгээли аныкталды:

- байыркы тыбыштык көрүнүшүндө маанисин сактоо менен колдонулган кесип, өнөр лексемалары: *емчи- эмчи, qorigçi* – корукчу, *uz* – уз киши, колунан көөрү төгүлгөн, өз кесибине мыкты киши;

- фонетикалык жактан өзгөрүүгө учуроо аркылуу пайдаланылган сөздөр: *jorçi, ätükçi, savçi, suroğçi, ovçi*, уучу, *bilgä, jirağu*;

- мааниси сакталган, бирок башка аталышка ээ болгон сөздөр: *atım, qaraçi, biruq, sart, äğät, umduçi, arquçi*, жуучу, *ağıçi, arqış, uzmaq, buşğut, aғычы, аркучы, jalafaç, ätmäkçi, ätçi, otaçi, jorigçi, йугырчы, salçi, tariğçi, ügitçi, otaçi, çoban, tigin, sagun, tuzum*, мурап, *imga*.

Алынган натыйжалар кыргыз тилинин байыркы түрк тилдеринин бири экендигинин далилдейт жана түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин лексикасын, анын тарыхын иликтөөгө материал боло алат.

Аккыч Сөздөр: Лексема, Тыбыштык Алмашуу, Сөз Жасоо, Маанилик Кеңейүү, Морфема.

Art and Profession Lexemas in Mahmut Kaskari's "Divanu Lugati-T Türk" Dictionary

Annotation: The article examines the level of usage, morpheme structure, sound, and meaning changes of M. Kaskari's profession and industry lexemes in the modern Kyrgyz language. The article has a topical character due to its role in determining the relationship between the lexicons of profession and industry in Mahmut Kaskari's work "Divanu lugati-t Turk" and the modern Kyrgyz language, and the fact that the Kyrgyz language is one of the ancient Turkic languages.

The purpose of the research is to compare the lexemes of profession and industry with their appearance in the modern Kyrgyz language, and to determine the changes in the phenomenon of linguistic development. The research was carried out on the basis of the historical-comparative method. The object of the research is the Kyrgyz translations of M. Kaskari's work "Divanu lugati-t Turk".

As a result, in the article, the lexemes of profession and industry in the dictionary were compared with the modern Kyrgyz language, morpheme structure, semantic shifts, phonetic changes were investigated and the level of usage was determined as follows:

- trade and industry lexemes used in the ancient sound pattern while preserving their meaning: a healer, a guard, a tall man, a man of great skill in his profession;

- words used by phonetically changing: *jorçi, ätükçi, savçi, suroğçi, ovçi, uvçi, bilgä, jirağu*;

- words with the same meaning, but with a different name: *atım, karaçi, biruq, sart, äğät, umduçi, arquçi*, washer, *ağıçi, arqış, uzmaq, buşğut, aғычы, arkuchi, jalafaç, ätmäkçi, ätçi, otaçi, jorigçi, yugyrçi, salçi, tariğçi, ügitçi, otaçi, shepherd, tigin, sagun, tuzum, murap, imga*.

The obtained results prove that the Kyrgyz language is one of the ancient Turkic languages and can be a material for researching the vocabulary of Turkic languages, including the Kyrgyz language, and its history.

Key Words: Lexeme, Sound Exchange, Word Formation, Meaning Expansion, Morpheme.

Киришүү

XI кылымда жаралган М.Кашкаридин “Дивану лугати-т түрк” эмгеги түрк элдеринин тилинин тарыхын, лексикалык курамын ж.б. тилдик кубулуштарды иликтөө

* филолог. ил. канд., доцент, Ош мамлекеттик университети,
Кыргыз Республикасы, ORCID: 0009-0001-4425-9394, e-mail: sdavletova@oshsu.kg

үчүн баа жеткис материал болуп саналат. Автор ошол учурдагы түрк калктары (уруулары) жашаган жерлерди кыдырып, алардын сөздөрүн, макалдарын, лакаптарын, элдик ырларын жыйнап, араб тилдик маданиятынын салтына таянып, китеп кылып жазып калтырган. Түрк тилдеринин, анын ичинде азыркы кыргыз тилинин лексикасын, сөз жасоодогу ж.б. тилдик кубулуштарды изилдөөдө бай материал боло алат. Сөздүктө 9000ге жакын сөз камтылган. Албетте, анда түрк элдеринин лексикалык курамы толук камтылган эмес, анткени бул зор эмгекти талап кылат. Ошондой болсо да, М.Кашкаринин “Дивану лугати-т түрк” эмгеги түрк элдери үчүн орток тил таануу энциклопедиясы болуп саналат. Бул сөздүктүн материалына таянып, азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн көптөгөн сөздөрдүн, грамматикалык формалардын баштапкы көрүнүшүн, лексикабыздагы сөздөрдөгү тыбыштык өзгөрүүлөр, маанилик жылыштарды ж.б. тилдик кубулуштарды аныктоого мүмкүнчүлүк алууга болот.

Академик А.Н.Кононов Махмут Кашкаринин ата-теги, чыгармачылыгы жана анын сөздүгү тууралуу жазып, сөздүктүн орто кылымдардагы араб лингвистикасынын жетишкендиктерин өздөштүрүп, арабча сөздүктөрдүн тажрыйбасынын негизинде өтө мыкты иштелгендигин белгилеген (2:1972).

Макалада М.Кашкаринин сөздүгүндөгү кесип, өнөр лексемаларынын азыркы кыргыз тилиндеги колдонулуу деңгээли, сөздөрдөгү тыбыштык, маанилик өзгөрүүлөр изилденет.

Сөздүктөгү кесип, өнөр лексемаларынын азыркы кыргыз тили менен катышын, кыргыз тилинин байыркы түрк тилдеринен экендигин аныктоодогу орду менен макала актуалдуу.

Иликтөөнүн максаты – М.Кашкаринин сөздүгүндөгү кесип, өнөр лексемаларын азыркы кыргыз тилиндеги көрүнүшү менен салыштырып иликтеп, колдонулуу деңгээлин, морфемалык түзүлүшүн, тилдик кубулуштардагы өзгөрүүлөрдү аныктоо. Изилдөө тарыхый-салыштырма методунун негизинде ишке ашырылды. Иликтөөнүн объектиси – М.Кашкаринин «Дивану лугати-т түрк» эмгегинин кыргызча котормолору.

Анализ. М.Кашкаринин сөздүгүндөгү бир канча кесип, өнөр лексемалары топтолуп, талдоого алынды. Алардын колдонулуу деңгээли аныкталуу менен катар, алардын морфемалык түзүлүшү жана маанилериндеги кеңейүүлөр анализденди.

bilgä – аалым, илимпоз (6:423). Бул сөз *bil* этиш сөзүнөн жасалган: *bil+gä*. Сөздүктө билгич, акылдуу адамга карата да бул сөз айтылган: *Bilgä ärig äzgü tutub sözün işit*

Ärdämini ögränibän ıřqa sora.

Билгич эрди изги тутуп, сөзүн эшит

Ардемени үйрөнүп ишке ашыр.

Сөздүктө *bilgä* “билгич, акылдуу” деген маанини да туюндурат. Азыркы кыргыз тилинде да *билги* деген сөз бар, ал төмөнкүдөй маанини берет: *билги* – билгич, баамдагыч. Байыркы түрк тилиндеги *bilgä* сөзү менен азыркы кыргыз тилиндеги *билги(билгич)* сөздөрүндө маанилик байланыш бар, бирок мааниси тарыган, б.а., азыркы кыргыз тилинде *аалым, илимпоз* деген араб аталыштарын колдонулат.

ımğā – салыкчы, казыначы (6:152). Азыркы кыргыз тилинде колдонулбайт. Этиш сөзүнөн жасалып, төмөнкүдөй морфемалардан турат: *ım+ğā*. Азыркы түрк тилинде тыбыштык өзгөрүүгө учуроо аркылуу “*ım* – ишенүү” деген маанини берет.

jırağı – ырчы, акын (3:28). Азыркы кыргыз тилинде уңгусу сакталган, мүчөсү өзгөргөн. Байыркы түрк тилинде азыркы кыргыз тилинде колдонулган *ыр* сөзү эки вариантта колдонулган: *ır, jır*. Бул уңгуга сөз жасоочу (*jır+la+ğū*) мүчөлөрдүн улануусу аркылуу кесиптик маанидеги *йырагу(ырчы)* сөзү пайда болгон. Байыркы *-гы* мүчөсү азыркы кыргыз тилиндеги *-гыч* мүчөсүнө дал келет: *ырдагыч(ыр+ла+гыч)*. Этимологиялык жагынан *-гыч* мүчөсү *-гы* мүчөсү менен тектеш.

Байыркы түрк тилинде *-im* мүчөсүнүн жардамы менен төмөнкү кесиптик лексемалар пайда болгон:

atim – мерген: *atim äg* – мерген эр (6:102). Бул сөз *at* этишине *-im* мүчөсүнүн улануусу аркылуу кесиптик маанидеги сөз жасалган. Азыркы кыргыз тилинде *атым* сөзү “оозго насыбай салганда, мылтык дүрмөттөгөндө колдонулуучу чен, өлчөм” маанисин билдирип, маанилик жактан жылышуу болгон. “Байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө” бул мүчө аркылуу абстрактуу маанидеги зат атоочтордун жасалышы белгиленген: “-m(-im, -im, um, -üm) суш. абстрактное, результата и объекта, меры: *istäm* “желание” (*istä* – искать, желать), *ölüm* (*öl* – умирать)...”.

К.Тыныстанов *-ым* мүчөсүн этиштен зат атоочту жасоочу мүчө катары белгилеген. Б.Юнусалиев *-м* курандысын уңгу+мүчөгө жиктелбей калган эки муундуу туунду сөздөрдүн курамынан ажыратат: *адым*. Ошону менен катар, уңгулары жеке семантикасын сактаган туунду зат атоочтордон ажыратат(кийим, билим)(11:281).

Азыркы кыргыз тилинде да *-ым* мүчөсү – өнүмдүү сөз жасоочу мүчө. Бирок бул мүчөнүн кесиптик маанидеги сөз жасоо функциясы токтогон. Байыркы түрк тилиндеги *atim* сөзүнүн азыркы кыргыз тилиндеги эквиваленти болгон *мерген* сөзү төмөнкүдөй морфемалардан турат: “мээ+ле+ган”, б.а., мээлеп аткан адам – *мерген*. Тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болгон. Бул мүчө түрк тилдеринин көпчүлүгүндө атоочтуктарды уюштурат, бирок кыргыз жана айрым түрк тилдеринде конкреттүү заттардын атын билдирген айрым сөздөрдүн составында сөз жасоочу мүчөнүн милдетин да аткарат: *чагылган, көбүргөн, тууган, туушкан* (3:166).

Азыркы кыргыз тилиндеги *-гыч* мүчөсү байыркы *-ым* мүчөсүнүн милдетин аткарат: *мерген* (аткыч), *түзгүч*, *жеткиргич* ж.б.

tužum – суу башчы, мурап (6:398). Бул сөз азыркы кыргыз тилинде төмөнкүдөй мааниде колдонулат: *түзүм* – кандайдыр бир келишимдин негизинде пайда болгон түзүлгөн иштин натыйжасы.

ovçı – аңчы, уучу: *ovçı năcā al bilsä ažiğ ança jol bilir* – аңчы канча айла билсе, аюу ошончо жол билер (6:90). Азыркы кыргыз тилинде фонетикалык өзгөрүүгө учураган, б.а., дифтонгдошуудан созулма үндүү пайда болгон (*ov<уу*) жана “уучу – мергенчилик кылуучу, ууга чыгуучу, аңчылык кылган адам” дегенди түшүндүрөт.

aqınçı – жоо, жоочу: *aqınçı kaldi* – агынчы (каптап келген жоо) келди (6:105).

Сөздүктө *-in* мүчөсүнүн жардамы аркылуу төмөнкү кесиптик лексемалар жасалат:

sagin – табып, эмчи. Түрктөрдө (6:400). Байыркы түрк тилинде *sag* дифтонгдошуунун натыйжасында азыркы кыргыз тилиндеги *соо* сөзүнө айланган: *a+g >ow >oo(sag>soo)*. Кыргыз тилинин говорунда *cow*. Демек, *sag* уңгусуна *-in* мүчөсүнүн улануусу аркылуу соолуктура турган(соолугун дарылаган) адам деген кесипти билдирген *sagin* сөзү пайда болгон. Азыркы кыргыз тилинде *-ын* мүчөсү аркылуу атооч, этиш уңгулардан зат атоочтор жасалат: *үркүн, агын, эгин, чакан, тегин* ж.б. Бирок кесиптик маанидеги сөздөр жасалбайт.

tigin – кызматчы, кул: *qutluq tigin* – куттуу тегин, куттуу кызматчы (6:410). Кийинчерээк бул сөз жырткыч куштардын биринин атын кошуп айтуу менен хан тукумунун уулдарынын өзгөчө наамы катары айтыла баштаган: *çağrı tigin* – (бүркүт) чагыр тегин, *küç tigin* – күчтүү тегин. Атасына балдары “сиздин кулуңуз (сиздин балаңыз)” деген сөз менен кайрылышкан. Баласы өзүн атасы үчүн “айтканын жасаган кызматчы, кул” сыяктуу милдеттүү деп эсептеген. Азыркы кыргыз тилинде *тегин* сөзүнүн байыркы *tigin* сөзү менен маанилик жактан байланышы бар. *Тегин* деген сөз атасынын же чоң атасынын атына уланып, аты-жөнүн билдирген сөздүн курамында жолугат: Кожогелди Култегин (Кулуев), Өмүрбек Жакыптегин ж.б. Демек, байыркы

жана азыркы маанисинде да “тек – түпкү укум-тукуму, негизи” деген түшүнүк менен байланышып, *тек* уңгуга *-ын* мүчөсү уланып жасалган.

çoban – айыл башчынын жардамчысы (6:400). Азыркы кыргыз тилинде колдонулбайт. Төмөнкүдөй морфемалардан турат: *çob* +*an*. Азыркы кыргыз тилиндеги *чабарман* сөзүнүн мааниси менен жакындыгы бар, б.а., “айыл башчысынын айтканын (чаап жүрүп) жасаган адам” деген мааниси түшүнүүгө болот. Демек, сөздүн уңгусу *-çob(çab)*.

Кесипти билдирүүчү сөздөрдү куранды *-çi* мүчөсү да жасайт:

емчи – эмчи: эмчи аңар от өтады – эмчи аны дары(чөп) менен дарылады. Огуз тилинде (10:383). Байыркы түрк тилинде “эм – лечебное средство, лекарство” деген мааниси туюнтат (1:171). Бул сөз азыркы кыргыз тилинде байыркы тыбыштык көрүнүшүндө маанисин сактоо менен колдонулат. *Эмчи* – ооруну эскиче ырым-жырым менен эмдөөчү, табып, дарыгер. “Орусча-кыргызча сөздүктө” мааниси төмөнкүдөй берилген: *эм* – симпатические средства знахарски лечений; 1. прививка (против болезни). 3. пер. положительные влияние, воздействие; полезное действие: *кылганы журтка эм болгон*. *Эмчи*. 1. лекарь, знахарь; *эмчи-домчу* совокупность знахарей; 2. знахарка лечащая детей (16:445,454). Азыркы кыргыз тилинде мааниси кеңейген.

отаçı – учуктоочу, эмдөөчү: *отаçı közüğ ânçülâdi* – эмчи көздү эмдеди (6:306). Бул сөз “от – дары чөп” деген сөздөн жасалган. Сөздүн жасоодо эпентеза кубулушунун натыйжасында *a* тыбышы кошулуп, анан *-çi* мүчөсү уланган. *Отаçı* сөзү азыркы кыргыз тилинде колдонуудан чыгып калган.

üğitçi – тегирменчи, ун тартуучу (6:131). Буудай ж.б. дандардан ун тартуучу адамды *üğitçi* дешкен. Ун тартууга тиешелүү *тегирмен* деген сөз деле колдонулган: *täqirmân quğuşı* – тегирмендин кууру (6:367). Дандардын уну *üğit* делет. Аны тарткан адамды *üğitçi* деп аташкан. Азыркы кыргыз тилинде эгинди майдалап тартууга ылайыкталган жай *тегирмен* аталып, ал жерде иштеген адам *тегирменчи* делген. Аны менен катар, сөздүктө буудай шарабын ачытууга арналган ачыткы *ugut* деп аталган (6:79). Азыркы кыргыз тилинде *угут* – бозого кошуу үчүн өндүрүлгөн буудай. Аны кургатып, майдалап, бозо ачытуу үчүн колдонулат.

tariğçi – таруучу, дыйкан, эгин эккен дыйкан (8:181). Уңгусу *tariğ* “эгин, дан, аштык” деген мааниси берет (1:371). Бул сөздүн уңгусу азыркы кыргыз тилинде колдонулат. Бирок азыркы кыргыз тилинде эгин эккен адамды *дыйкан* (иран тилинен алынган) деген жалпы аталышта атайт.

tärçi – жалчы (6:414). Бул сөз азыркы кыргыз тилинде пайдаланылбайт. Байыркы түрк жана азыркы кыргыз тилинде “тер – теринин астындагы бездерден бөлүнүп чыгуучу суюктук” маанисин билдирет. Демек, *tärçi* – тер чыгарып (күч жумшап) иштеген адам (жалданып иштеген адам).

salçı – ашпоз. Бул сөз ушул мааниде болгону менен, кийин акшана бычагын (ашпозчунун бычагын) *salçı bıçaq* деп калган (8:323). Бул сөздүн мааниси сакталганы менен, *ашпоз* деген башка аталышка ээ болгон. Аш – бул тамак, оокат. Аны жасаган адам *ашпоз* делет. Бул сөздүн курамындагы сөз жасоочу *-поз* мүчөсү кыргыз тилине иран тилинен кирген.

йугырчы – ортомчу (10:85). Азыркы кыргыз тилинин баткен говорунда бир адамдын айтканын жок дебей, дайыма жасап жүргөн адамды *жүгүртөк* деп коюшат жана ал ортомчу маанисин түшүндүргөн *йугырчы* сөзү менен мааниси жакындашат. Анткени ортомчу да бирөөнүн айтканын жасап, ортого түшүп иш жасайт. Төмөнкүдөй морфемалардан түзүлгөн: *йуг* + *ыр* + *чы*. Уңгусун *ајаq* (бут) сөзүнүн өзгөргөн түрү дешке болот. Башкача айтканда, *-ыр* мүчөсү уланганда, сөз башындагы үндүү тыбыш түшүп айтылган (айтуу үчүн ыңгайлаштырылган). Бул *-ыр* мүчөсүнүн жардамы менен

буйрук иретиндеги кыймыл-аракетти уюштуруучу этиш жасалган. Азыркы кыргыз тилинде да туунду этиштерди жасоочу өнүмдүү мүчөлөрдөн болуп саналат.

qorug̃cı – корукчу (8:181). Бул сөз маанисин сактоо менен колдонулат, бирок тыбыштык жактан өзгөрүүгө учураган. “корукчу – корукту сактоочу, кайтаруучу, коруй турган адам”. Бул сөз *qoru+ğ+çı* морфемаларынан турат. Кесиптик маанини уюштуруучу *-чы* мүчөсү байыркы түрк тилинде бир вариантта гана колдонулган. Азыр кыргыз тилинде өнүмдүү мүчө жана үндүүлөрдүн үндөшүү мыйзамына ылайык төрт вариантка ээ: *-чы, -чи, -чу, -чү*.

suroğ̃cı – суракчы, жоголгон же өтүп кеткен нерсени сурамжылоочу (8:181). Төмөнкүдөй морфемалардан турат: *su+ro+ğ+çı*. Азыркы кыргыз тилинде колдонулуп, “сурак жүргүзүүчү, тергөөчү” деген маанини берет. Сөздүктө *suroğ̃* “сурак, суроо(жоголгон нерсени издөө)” деген маанини түшүндүрөт (1:372).

savçı – жуучу. Огузча (8:323). Азыркы кыргыз тилинде тыбыштык жактан өзгөрүүгө учураган. *Жуучу* сөзүнүн этимологиясы тууралуу Сейдакматов мындай пикирин айткан: “Бул сөз *жуу+чу* морфемаларынан куралган. *Жуу* уңгусу байыркы түрк тилинде *sav* түрүндө айтылып, “сөз, кабар, кат, макал, аңгеме” сыяктуу маанилерди туюндурат. Ага кесипти билдирген *-чы* мүчөсү уланганда, жаралган *savчы* сөзү азыркы кыргызча *жуучу* сөзүндөй маани берген.” (13:49)

jorığ̃cı – жуучу (кыз менен күйөөнүн туугандарынын арасында жүрүүчү киши) (7:41). Түрк диал., тува, алтай, хакас ж.б. айрым түрк тилдеринде *jor* “жүрүү, басуу” маанисин билдирет. Төмөнкү морфемалардан турат: *jorı+ğ+çı*. Г.Дерфер *jorı* сөзүндөгү *ı* үндүү тыбыш апокопалануунун негизинде түшүп калып, *jor* көрүнүшүнө ээ болгондугун белгилеген (15:229).

otaçı – табып (6: 65). От(чөп) менен дарылаган адам ушинтип аталган. Бул сөздүн негизи – *ot*. Азыркы кыргыз тилинде колдонулбайт. Аны менен катар, *otaçı* сөздүктүн башка бөлүгүндө төмөнкүдөй маани берет деп да айтылат: *otaçı* – учуктоочу, эмдөөчү: *otaçı közüğ̃ äncülädi* – эмчи көздү эмдеди (6:306). Жыйынтыктап айтканда, *otaçı* – табыпчылык, эмчилик кылган адам. Бул сөздөргө карата жогоруда белгиленген *емчи* сөзү синоним катары колдонулат.

ätükçi – өтүкчү (7:40). Бул сөз – азыркы кыргыз тилинде колдонулат жана “өтүк тиккен, ага карата оңдоо-түзөө иштерин жүргүзгөн адам” маанисин билдирген кесиптик лексема. Үндүүлөрдүн үндөшүү мыйзамына ылайык *өтүкчү* аталышында пайдаланылат. М.Кашкаринин сөздүгүндөгү *ätükçi* сөзүн төмөнкүдөй морфемаладан турат дешке да болот: *ät+ük+çı*. Анткени “Байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө” “et – совершать, создавать, строить” деп берилген (1:186). Бул сөзгө *-ık (-ığ̃)* мүчөсүнүн улануусу аркылуу “колдо тигилген бут кийим” маанисин түшүндүргөн сөз жасалган дешке болот. Сөз жасоочу *-ık (-ığ̃)* мүчө аркылуу этиштен зат атоочтор жасалат: *bitig* – китеп.

ätçi – этчи, касап (7:40). Сөздүктөгү *ät* сөзү “жаныбарлардын сөөктөрүнө жабышылган дене ткандары” деген маанини берип, аны майдалаган, саткан адам *ätçi* деп аталган. Азыркы кыргыз тилинде араб тилинен алынган *касап* сөзү колдонулат.

ätmäkçi – нанчы, наавайчы (7:40). Бул сөз “нан жасаган адам” деген маанини түшүндүрөт. Сөздүктө “ätmäk –нан” деп берилген. Азыркы кыргыз лексикасында аталган сөздүн ордуна *иран* тилинен кирген *наавай(наавайчы)* сөзү колдонулат: *нан+вай+чы*.

ätmäk сөзүнүн *äp̃māk*, *äkmāk* варианттары да колдонулат. М.Кашкари огуздарда *äp̃māk* формасы колдонуларын айткан. Азыркы азербайжан, түкмөн, түрк тилдеринде ушул көрүнүшүндө колдонулат. Түрк тилинде “it – итерүү, түртүү” деген маанини берет. Мындан *ätmäkçi* төмөнкүдөй морфемалардан турат дешке болот: *ät+māk+çı*.

Азыркы кыргыз тилинде *-мак* сөз жасоочу мүчөсүнүн негизинде этиштен зат атоочтор жасалат: иймек, өтмөк, жашынмак, ичмек ж.б.

jorçı – жол башчы, жол баштоочу (8:23). “Байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө”: “*jor-*: таң ата *jortalım* – с рассветом двинем (вперед)” деп берилген (1:275). Демек, алга жол баштоочу адам *jorçı* деп аталган.

jalafaç – хандын элчиси (7:36). “Байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө” да “элчи” маанисин берет (1:227). Азыркы кыргыз тилинде колдонулбайт.

satğçı – сатуучу (7:244). Төмөнкүдөй морфемалардан турат: *sat+ığ+çı*. Тыбыштык өзгөрүүгө учуроо аркылуу колдонулат. Тактап айтканда, байыркы *-ığ* мүчөсү дифтонгдошуунун натыйжасында созулма үндүүгө (уу) өткөн.

аркучы – ортомчу жуучу (6:279). В.В.Радловдун сөздүгүндө “арку – уток ткани(аркак)” деп чечмеленген (12:293). К.К.Юдахиндин сөздүгүндө “подвергнуть – тартуу, жолуктуруу” деп чечмеленет (16:652). Демек, издештирүү аркылуу таап, ортого түшүп, бирөөнү экинчи бир адам менен жолуктуруучу адамды *arquçı* деп аташкан. М.Кашкаридин сөздүгүндө *арку* сөзү өтмө маанидеги сөз катары колдонулган. Анткени *аркак* “кездемени токуу үчүн эришке туурасынан өткөрүлгөн жип” деген маанини берет. Демек, *аркучы* – адамдардын мамилесин түзүүчү, бириктирүүчү адам.

агычы – казыначы (6:271). Бул сөздөр азыркы кыргыз тилинде колдонулбайт.

Ошону менен катар, байыркы түрк тилинде *-ğut*, *-maq* аркылуу да кесипке байланыштуу төмөнкү сөздөр жасалат:

buşğut – шакирт (6:444). Азыркы кыргыз тилинде мындай сөз жок. Бул сөздү атооч сөздөн жасалган деп эсептөөгө болот (*баши*). Уңгусу азыркы кыргыз тилинде сакталган, бирок кесиптин маанидеги сөздү жасоочу мүчө кездешпейт.

užmaq – шакирт(окуучу): *är užmaqlandı* – эр шакирттүү болду (6:317). “Байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө” “*už* – идти за кем либо, следовать” маанисин бергендиги көрсөтүлгөн (1:620). Демек, *už* сөзүнө *-maq* мүчөсүнүн улануусу аркылуу кесипти билдирүүчү сөз жасалып, “изи менен жүрүүчү, ишин улантуучу” деген маанини түшүндүргөн *užmaq* сөзү жасалган.

uz – уз киши, колунан көөрү төгүлгөн, өз кесибине мыкты киши (6:76). Байыркы түрк тилинде “*u* –жасоо (жасай алат)” деген маанини билдирет. Бул сөзгө *-z* сөз жасоочу мүчөсүнүн улануусу аркылуу кесиптик мааниге ээ болгон сөз жасалды: *u+z*. Азыркы кыргыз тилинде “чебер, устат, мыкты ишкер” деген маанини берет. Негизинен, аялдардын ишмердүүлүгүнө карата айтылат.

arqış – кабарчы, чабарман (6:123): Элден алыс кеткен кишиге жиберилген чабарман: *anıñ arqışı kâldi* – анын чабарманы (кабарчысы) келди. “Байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө” “*arqı* – дальный” деп берилген. *Чабарман* деген маанини түшүндүргөн *arqış* лексемасы *arqı* сөзүнөн жасалган: *ar+qı+ış*. Демек, бир жерден экинчи жерге же алыска кабар жеткирүүчү адам – *arqış*.

ujuq – каракчы: *älin är arslan tutar, küçin ujuq tutmas* – айлалуу эр арстан тутар, күч менен каракчыны тутпас (6:109). “Байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө”: *ujub* – грех, недостаток, убыток, ущерб (1.608). М.Кашкаридин сөздүгүндөгү *ujuq* лексемасы *-iq* мүчөсү аркылуу жасалган: *uju+q* Тактап айтканда, *ujuq* – бирөөлөрдү карактап, чыгашага алып келген адам (каракчы).

ağıcı – асыл, жибек кийимдерди сактай турган казыначы (6:161). ДТСда *ağı* сөзү “драгоценность, сокровища” деген маанини берет (1:17). Ушул сөзгө *-çı* мүчөсүнүн улануусу аркылуу жасалган: *ağı+çı*.

umduçı – тилемчи, үмүт этүүчү (1.166).

äğät – кызматчы: *qız äğätländi* – кыз кызматчылуу болду (6:297). Севортяндын эмгегинде “еке – түрк тилинин диалектисинде *эже* маанисинде айтылат” деп көрсөтүлгөн (14:223). “Байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө” *äğät* – *женщина*

которую посылают прислуживать в комнате невесты в первую брачную ночь деп түшүндүрүлөт (1:155). Демек, биринчи түндө кызга кызмат кылган кызматчы аял (эже) *ägät* деп аталган жана төмөнкүдөй морфемалардан турат: *ägä+t*.

sart – соодагер: *sart azuğı arığ bolsa jolda jir* – соодагер азыгы аруу болсо, жолдо да жээр (6:343). бул сөз азыркы кыргыз тилинде колдонулбайт.

biruq – хан сарайындагы беделдүү, ак сөөк адамдарды даражасына карай отургузуучу киши. Бул “буйрук” деген сөздөн алынган, себеби ал отургузууда буйрук берген (6:408).

qaraçı – эшикме-эшик кыдырган тилемчи, дубана (6:438). Азыркы кыргыз тилинде мааниси сакталган, бирок башка аталышка ээ болгон. ДТСда *qara* сөзү өтмө маанидеги төмөнкүдөй түшүнүктү билдирет: злосчастный, безрадостный, злополучный (1:423). Бул сөздөр кыргыз тилинде *бактысыздык, кырсыгы арылбагандык, кара жолтойлук* маанисин берет. Ал эми *тилемчи* – тиленип, кайыр, жардам сурап жүргөн адам.

Корутунду. М.Кашкаридин “Дивану лугати-т түрк” сөздүгү – түрк тилдерин, алардын тарыхын, лексикалык курамынын, сөздөрдүн пайда болуу тегин ж.б. тилдик кубулуштардагы өзгөрүүлөрдү изилдөө үчүн бай материал. Макалада сөздүктөгү кесип, өнөр лексемалары азыркы кыргыз менен салыштырылып, морфемалык курулушу, этимологиясы иликтенди жана колдонулуу деңгээли төмөнкүдөй бөлүштүрүлдү:

- байыркы тыбыштык көрүнүшүндө маанисин сактоо менен колдонулган кесип, өнөр лексемалары: *емчи- эмчи, qorigçı* – корукчу, *uz* – уз киши, колунан көөрү төгүлгөн, өз кесибине мыкты киши;

- тыбыштык жактан өзгөрүүгө учуроо аркылуу пайдаланылган сөздөр: *jorçı, ätikçi, savçı, suroğçı, ovçı*, уучу, *bilgä, jirağı*;

- кээ бир сөздөрдүн мааниси сакталган, бирок башка аталышка ээ болгондугу аныкталды: *atım, qaraçı, biruq, sart, ägät, umduçı, arquçı*, жуучу, *ağıçı, arqış, užmaq, buşğut, агычы, аркучы, jalafaç, ätmäkçi, ätçi, otaçı, joridaçı (jorigçı), йугырчы, salçı, tariğçı, ügitçi, otaçı, çoban, tigin, sagun, tužum, imğa*.

Иликтөөдөн алынган натыйжалар кыргыз тилинин байыркы түрк тилдеринен экендигин далилдейт жана айрым түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин лексикасын, тарыхын, сөздөрдүн морфемалык түзүлүшүн иликтөөгө материал боло алат.

АДАБИЯТТАР

В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев, А. М. Щербак (1969). *Древнетюркский словарь* Под ред. А. М. Щербак. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.

Кононов, А.Н. (1972), *Махмуд Кашгарский и его «Дивани лугата-т турк»*. Сов. тюркология. № 1. – С. 3-17.

Кыргыз адабий тилинин грамматикасы (1980). Түзүүчүлөр: К.К.Сартбаев, Б.О.Орузбаева, Т.К.Ахматов ж.б. – Фрунзе: Илим, 1- бөлүм: Фонетика ж-а морфология. – 539 б.

Кыргыз тилинин сөздүгү (2011), – Бишкек: AVRASYA PRESS, 1-т. -879 б.

Кыргыз тилинин сөздүгү (2011), – Бишкек: AVRASYA PRESS, 2-т. – 889 б.

Махмуд Кашгари (2011), *Түрк тилдеринин сөздүгү* (Которгондор: Т. Токоев, К. Кошмоков). – Бишкек: AVRASYA PRESS, 1-т. – 906 б.

Махмуд Кашгари (2012), *Түрк тилдеринин сөздүгү* (Которгондор: Т. Токоев, К. Кошмоков. – Бишкек: AVRASYA PRESS, 2-т. – 692 б.

Махмуд Кашгари (2013), *Дивану лугати-т турк* (Которгондор: котор. И.Авдувалиев, Т.Ахматов, А.Оморов ж.б.). -Бишкек: Бийиктик, 1-т. – 511 б.

- Махмут Кашкари (2013), *Дивану лугати-т турк* (Которгондор: И.Авдудалиев, Т.Ахматов, А.Оморов ж.б.) – Бишкек: Бийиктик, 2-т. – 300 б.
- Махмут Кашкари (2015), *Дивану лугати-т турк* (Котор. А.Оморов). –Жалал-Абад, 3-т. – 337 б.
- Орузбаева, Б. О. (2000). *Сөз курамы* (2000), –Бишкек: Мектеп, – 359 б.
- Радлов, В.В. (1893), *Опытъ словаря тюркскихъ наречий*. I том.С.-Петербургъ. -968 б.
- Севортян, Э.В (1974), *Этимологический словарь тюркских языков*.-Москва: «Наука», -767 с.
- Севортян, Э.В (1989), *Этимологический словарь тюркских языков*.-Москва: «Наука», -292 с.
- Сейдакматов, К. (1988), *Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү*. -Фрунзе: Илим,. – 334 б.
- Юдахин, К.К. (2015), *Русско-киргизский словарь*. Бишкек:“Улуу тоолор”. -1334 с.